

Α. Ν. ΓΚΟΤΟΒΟΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ ΚΑΙ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ:
(ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ:
Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΣΧΕΣΗΣ)

*«Όσα τραγούδησες σέ τραγουδάνε.
Δέ λείπεις.»*
Γιάννης Ρίτσος

Το παραπάνω δίστιχο ανήκει στο ποίημα του Γιάννη Ρίτσου που έχει τίτλο «Στο Νικηφόρο Βρεττάκο» και γράφτηκε στις 25.6.1974. Πρόκειται για μια συγκινητική ποιητική φιλοφρόνηση του Ρίτσου προς τον βαριά άρρωστο τότε, σε νοσοκομείο του Παλέρμο, Νικηφόρο Βρεττάκο στην οποία ο Βρεττάκος απάντησε ευχαριστώντας, επίσης ποιητικά.

Σήμερα, δέκα χρόνια μετά το θάνατο των δύο λακώνων ποιητών, το παραπάνω δίστιχο «Όσα τραγούδησες σε τραγουδάνε / Δε λείπεις» θα μπορούσε να αποδοθεί στον καθένα χωριστά και στους δυο λάκωνες ποιητές, των οποίων η παρουσία σημάδεψε και πλούτισε τη σύγχρονη ελληνική ποίηση για εξήντα ολόκληρα χρόνια (1930-1990).

Ο Βρεττάκος και ο Ρίτσος εμφανίζονται από την νεοελληνική κριτική και από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας μας ως ένα δίδυμο¹ στο χώρο της ποίησης, ως οι δύο όψεις ενός νομίσματος. Η ταξινόμηση αυτή αδικεί και τους δυο ποιητές, αφού εκείνα που τους χωρίζουν είναι περισσότερα από όσα τους ενώνουν.

1. Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις αλλά αυτές, απλά, επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Μια τέτοια περίπτωση είναι του Κ. Μητσάκη, ο οποίος στο βιβλίο του *Η Ελληνική Λογοτεχνία στον εικοστό αιώνα Συνοπτικό διάγραμμα*, αναφέρει τους δυο ποιητές και τους αξιολογεί χωριστά. Για τον Ρίτσο, που τον αναφέρει ως έναν από τους κυριότερους εκπροσώπους της γενιάς του '30, αφιερώνει μια σελίδα από τις πενήντα συνολικά σελίδες του βιβλίου του ενώ για τον Βρεττάκο, που τον χαρακτηρίζει σημαντικό εκπρόσωπο της γενιάς αυτής, αφιερώνει δύο γραμμές και ένα μικρό απόσπασμα ποιήματός του. Βλ. Κ. Μητσάκης, *Η Ελληνική Λογοτεχνία στον εικοστό αιώνα Συνοπτικό διάγραμμα*, εκδ. Φιλιππότη, Κριτική Μελετήματα 21, Αθήνα 1985, σ. 28-30.

Όμως η κοινή καταγωγή, η κοινή, σχεδόν, ηλικία, ο κοινός, περίπου, χρόνος εμφάνισής τους στην ποίηση και η κοινή αντιμετώπισή τους από τους πρώτους κριτικούς, όπως και αργότερα η κοινή πορεία τους στον αριστερό χώρο, η συστέγάσή τους στα *Ελεύθερα Γράμματα* και κατά κάποιον τρόπο στην *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι οι κύριοι λόγοι που δημιούργησαν και συντήρησαν την παραπάνω άποψη του «ιδιύμου».

Λάκωνες και οι δυο, γεννημένοι το 1909 και το 1911 αντίστοιχα, αφού συνυπήρξαν για λίγο καιρό στο Γυμνάσιο Γυθείου¹, άρχισαν να γράφουν και να εκδίδουν τα ίδια περίπου χρόνια και αντιμετωπίστηκαν, με τον ίδιο σχεδόν τρόπο από τους κριτικούς της δεκαετίας του τριάντα και ιδιαίτερα από τον κύκλο του περιοδικού *Νέα Γράμματα*. Μια ματιά στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* αποφέρει τις εξής απόψεις για τους δυο ποιητές:

Ο Μιχ. Μερακλής² επισημαίνει ότι οι δυο αυτοί ποιητές «μνημονεύονται συνήθως μαζί» ότι «συνειδητοποίησαν από πολύ νωρίς την ανάγκη της αλλαγής», και ότι τράβηξαν ύστερα δικούς τους δρόμους, που τους έφεραν τελικά, κάπως μακριά από τους άλλους, στο σταυροδρόμι, όπου θα συναντηθούν με τους εκπροσώπους της μεταπολεμικής ποίησης.

Ο Αίνος Πολίτης στο «Συνοπτικό διάγραμμα της Ιστορίας» του παραδέχεται: «Προικισμένοι ποιητές και οι δύο αποδέσμευσαν με την καινούργια τεχνική, έναν πλούτο λυρικό, που εκτείνεται σε πολλά θέματα και τα εκφράζει, τις πιο πολλές φορές, με δροσιά κι ευαισθησία. Ζήτησαν συχνά να υπηρετήσουν την πολιτική και κοινωνική σκοπιμότητα, ωστόσο ο Βρεττάκος τις καλύτερες στιγμές του τις βρίσκει στη λυρική αίσθηση της φύσης³. Στην «Ιστορία» του, ο ίδιος μελετητής, τους εντάσσει στους ανανεωτές της ποίησης που δέχονται επίδραση από τους Σεφέρη-Ελύτη, υποθέτει ότι η προσήλωση και των δύο στην αριστερή ιδεολογία έκαμε ίσως την κριτική ν' αναφέρει πάντα δίπλα δίπλα τα ονόματά τους και παρατηρεί ότι η άποψη αυτή επικράτησε, παρόλο που στο ποιητικό πεδίο είναι πολλές και σημαντικές ανάμεσά τους οι διαφορές⁴.

Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται και στους δυο ποιητές με κριτήριο τη «στράτευση» τους που έχει επιπτώσεις στην ποιητική τους, επισημαίνει όμως και μια μικρή διαφοροποίησή τους: «Ίσως στα μεταγενέστερα χρόνια οι έντονες πο-

1. Ν. Βρεττάκος, «Μνήμες της Μονοβασιάς στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου», περ. *Νέα Λοιμή*, έτος 1ο, τχ. 6 1976, σ. 46-49. Βλ. και αναδημοσίευση στον τόμο *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 76-82.

2. Μιχ. Μερακλής, *Η σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία (1945-1970) Ι. Ποίηση*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Κωνσταντινίδη, σ. 25.

3. Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Συνοπτικό διάγραμμα*, Θεσσαλονίκη, Έκδ. Β', 1969, σ. 71.

4. Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, έκδ. Ζ', Αθήνα 1993, σ. 296.

λιτικές απασχολήσεις του [Ρίτσου] να εθόλωσαν την καθαρή πηγή της έμπνευσής του· κάτι ανάλογο θα μπορούσε να ειπωθεί και για το Νικηφόρο Βρεττάκο, στον οποίο τελικά επικράτησε η βούληση της τέχνης»¹.

Το ίδιο κάνει και ο Παναγ. Μαστροδημήτρης που επιμένει στη λυρική τους ποιότητα, «ιδίως όταν η καλλιτεχνική τους πρόθεση δεν συσκοτίζεται από πολιτικές σκοπιμότητες»².

Όμως ο Κ. Στεργιόπουλος τους εντάσσει σ' έναν κύκλο με τους Νίκο Παππά, Ρίτα Μπούμη-Παππά και μερικούς άλλους ακόμα με το ίδιο κριτήριο, ότι δηλαδή «στάθηκαν με ιδιαίτερη επιμονή κι από αριστερή σκοπιά στα κοινωνικά θέματα»³.

Αντίθετα ο Mario Vitti τους συνεξετάζει με κριτήριο ότι δεν κατάφεραν να προφυλαχτούν από την επιδημία αυτοκαταστροφής του «καρυωτακισμού» και να μην παρασυρθούν από την τετριμμένη και άχρωμη ποίηση της πρωτεύουσας. Προσθέτει ακόμα ότι «η αντίδρασή τους προς τον “καρυωτακισμό” ήρθε σαν αποτέλεσμα της κοινωνικής συνειδητοποίησης με την αποστροφή προς την αδικία και τον πόνο για την εκμετάλλευση» και εξειδικεύει ότι τα ποιήματα του Ρίτσου και τους Βρεττάκου «πνιγμένα μέσα στον πόνο, δεν καταγγέλλουν φανερά τίποτε· πιστοποιούν μόνο την παθητική αντίσταση του ηττημένου που αναζητάει μια πίστη»⁴.

Κατά τους Άρη Δικταίο και Φαίδρο Μπαρλά η ποίηση του Βρεττάκου, όπως και του Ρίτσου, λησμόνησε πολλές φορές τον εαυτό της «για να υπηρετήσει πρακτικότερες ανθρώπινες ανάγκες» και αποτελεί μαζί με την ποίηση του Ελύτη κακά πρότυπα μίμησης για τους στενοκέφαλους αυτούς, που δεν έχουν να πουν τίποτα»⁵.

Με διαφορετικά κριτήρια τους εξετάζουν άλλοι κριτικοί όπως ο Π. Σπανδωνίδης που γράφει: «Η ποίηση του Βρεττάκου όπως και του Ρίτσου, στις καλύτερες στιγμές της μουσικά φωτεινή, αποβαίνει δύσκολη για τον οκνηρό αναγνώστη, καθώς ξεφεύγει από μιαν έκφραση κλασικά αναλυτική μ' όλη την απλοχωριά της»⁶.

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. όγδοη, Ίκαρος, 1987, σ. 480.

2. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 129.

3. *Η Ελληνική Ποίηση*, επιμ. Κ. Στεργιόπουλος, Σοκόλης, Αθήνα, 1980, σ. 55.

4. Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σ. 361.

5. Άρη Δικταίου - Φαίδρου Μπαρλά, *Ανθολογία συγχρόνου Ελληνικής Ποίησης (1930-1960)* Νέα Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήνα 1961, σ. 49.

6. Πέτρος Σπανδωνίδης, *Η νεώτερη ποίηση στην Ελλάδα*, δοκίμιο, εκδ. Ίκαρος χ.χ., σ. 31.

Και ο Παύλος Νικολόδημος εντοπίζει στην ποίηση του Βρεττάκου «ως ένα βαθμό» ορισμένες εξωτερικές ομοιότητες με την ποίηση του Ρίτσου για να επισημάνει ότι ο Βρεττάκος προσχωρεί στη σύγχρονη τεχνοτροπία σε μεγαλύτερο βαθμό από τον Ρίτσο¹.

Το ίδιο κάνει και ο Γ. Κότσιρας που τους εντάσσει στην ίδια μορφή εσωτερικού μύθου, όπου, όπως δέχεται, προσχωρεί αργότερα, μετά το 1945, και ο Ν. Παππάς².

Ο Ρένος Αποστολίδης πάλι τους περιλαμβάνει στην «εξέχουσα ποιητική τετράδα», δίπλα στον Σεφέρη και τον Ελύτη, που «λογίζεται κορυφαία της μοντέρνας νεοελληνικής ποίησης». Γιατί: «οι τέσσερις αυτοί είναι οι “πρώτοι διδάξαντες” εύστοχα και αρτιωμένα, με “γνήσια κι εξαιρετα πολλές φορές επιτεύγματα” την καινούργια ποιητική τάση. Και από τους τέσσερις ξεχωρίζει τους Βρεττάκο και Σεφέρη ως πλουσιότερους σε ποικιλία τόνων κι ευρύτερους σε κλίμακα ευαισθησίας από τους άλλους δύο, Ελύτη και Ρίτσο³. Αυτά βέβαια το 1952.

Αλλά και ο ίδιος ο Οδυσσέας Ελύτης στα *Ανοιχτά χαρτιά*, 1974, κάνει δυο αναφορές στο ζεύγος, ξεχωρίζοντάς τους από τους άλλους:

«Ο Γιάννης Ρίτσος και ο Νικηφόρος Βρεττάκος, από καιρό είχαν εγκαταλείψει τις παλιές φόρμες και δοκιμάζανε να χαράξουν έναν παράλληλο με το δικό μας δρόμο αποβλέποντας πάντα περισσότερο σε μια ποίηση με κοινωνικό περιεχόμενο»⁴. Και σε άλλο σημείο γράφει: «Παράπλευρα στον πυρήνα των Υπερρεαλιστών, παρakoλουθεί [κανείς] επίσης εκείνους που, ξεκινώντας απ' αλλού, κατόρθωσαν έγκαιρα να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους μέσα στο καινούργιο κλίμα, όπως οι ποιητές Νικηφόρος Βρεττάκος και Γιάννης Ρίτσος»⁵.

Ο Ελύτης αναφερόμενος στην έρευνα των *Καλλιτεχνικών Νέων* του 1944 ξεχωρίζει το Νικηφόρο Βρεττάκο και τον Κ. Θ. Δημαρά για τη σωστή τους εκτίμηση απέναντι στον Υπερρεαλισμό. «Μιλήσανε, γράφει, με το ίδιο πνεύμα που μίλησα κι εγώ, παίρνοντας δηλ. τον Υπερρεαλισμό σ' αυτή την πλατιά του έννοια, αναγνωρίζοντας την ιστορική του αναγκαιότητα της πρωταρχικής του δράσης»⁶ κ.λπ. Αυτά βέβαια για το 1944 γιατί το 1974 ο Βρεττάκος επιστρέφοντας από το εξωτερικό, ένα περίπου μήνα μετά τη μεταπολίτευση, σε συνέ-

1. Παύλου Νικολόδημου, *Συνοπτική Επισκόπηση της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδ. Νικολόδημος, Αθήνα 1972, σ. 532.

2. Γιωργής Κότσιρας, «Πέντε λυρικοί του εσωτερικού μύθου», *Νέα Πορεία*, τχ. 4, Ιούνιος 1955.

3. Ρένος Αποστολίδης, περ. *Τα Νέα Ελληνικά*, τχ. 40, Απρ. 1952, σ. 321.

4. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αστερίας, 1974, σ. 309.

5. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, ό.π., σ. 398.

6. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, ό.π., σ. 403.

ντευξή του στον Γιάννη Αγγέλου, που δημοσιεύεται στην Αυγή στις 30.8.1974, διαπιστώνει ότι ήδη γίνεται μια στροφή προς τους ορθόδοξους εκφραστικούς τρόπους, γιατί ο άνθρωπος έχει ανάγκη από τον ανθρώπινο λόγο περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Αναφερόμενος στον Υπερρεαλισμό τον χαρακτηρίζει τώρα ως πολυτέλεια: «Σε λιγότερο κρίσιμες εποχές, όπως στον καιρό του σουρεαλισμού, η τέχνη μπορούσε να είναι πολυτέλεια. Σήμερα είναι η πρώτη ανάγκη (...). Οι μοντέρνες εκφραστικές μορφές έχουν πια ξεπεραστεί και ξαναγυρίζουμε στις κλασικές μορφές του γραπτού λόγου»¹.

Από τελείως διαφορετική σκοπιά τοποθετεί πλάι πλάι τους δυο ποιητές ο Νίκος Παππάς, ο οποίος τις εκτιμήσεις του τις ενισχύει με την υπόμνηση ότι «πρέπει κάποτε τούτα να καταχωρηθούν κάπου, έστω με καθυστέρηση δεκαετηρίδων για να τα ξέρουν οι νέες γενιές προς έρευνα». Αναφέρεται ιδιαίτερα στους Ρίτσο και Σεφέρη, «δύο παραδείγματα προς αποφυγήν», όπως τονίζει, που «όχι μόνο επεδίωξαν αλλά και αξίωσαν με όλα τα μέσα κι όλη τη φορτικότητα, να επιβάλουν την προβολή τους». Εδώ εν μέρει τοποθετεί και τον Βρεττάκο για τη δράση του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, πλάι στο Ρίτσο, «κάποιον Ραυτόπουλο, κάποιον Κουλουφάκο, κάποιον Πορφύρη, κι άλλους ασήμαντους, απ' όπου «όλα τα "αθλιότερα" κομματικά κατασκευάσματα προβαλλότανε και καταχωνιαζότανε κάθε έργο που είχε ιδιαίτερη σημασία», ο οποίος [Βρεττάκος] με αντάλλαγμα την προβολή του, ανεχότανε να κρατάει χρόνια την «κριτική» της ποίησης ανάλογα με τα κελεύσματα της φοβερής εκείνης πνευματικής κατάρπτωσης»².

Παρά τις επιφυλάξεις που μπορεί κανείς να διατηρήσει απέναντι στο μένος του Νίκου Παππά, σύμφωνα και με τις επισημάνσεις του Αλέκου Αργυρίου για τον υποκειμενισμό του, ο Παππάς δεν έχει τελείως άδικο, ούτε είναι άγνωστες οι πρακτικές προώθησης έργων και καλλιτεχνών στη χώρα μας, από διάφορα κέντρα και παράκεντρα επιρροής.

Τέλος και ο Νικηφόρος Βρεττάκος φωτίζει με το δικό του τρόπο την κοινή μεταχείριση των δυο ποιητών από τον κύκλο των *Νέων Γραμμάτων*. Ο ίδιος αναφερόμενος στην οικειότητα που ένιωθε για το Ρίτσο από τα μαθητικά τους ακόμη χρόνια στο Γύθειο³ αναφέρεται και στην πολεμική που δέχτηκαν οι δυο από τον Αντρέα Καραντώνη, ο οποίος έγραψε «εξοντωτικές κριτικές εναντίον

1. Εφημ. *Αυγή*, 30.8.1974.

2. Βλ. Νίκος Παππάς, *Η αληθινή ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, (από το 1100-1973), εκδ. Τύμφη, 1973, σ. 213.

3. Βλ. Α. Ν. Γκότοβο, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1989, σ. 28 και περ. *Νέα Δομή τχ.* 6, Νοέμ. 1976, σ. 46.

τους στα *Νέα Γράμματα*» προσπαθώντας να εξασφαλίσει το μονοπώλιο της νεοτερικής ποίησης για το Σεφέρη και τον Ελύτη¹.

Εδώ ανοίγω μια παρένθεση που αφορά έμμεσα τους δυο ποιητές. Σε γράμμα του προς τον γράφοντα ο Βρεττάκος γράφει: «Ήξερε [ο Καραντώνης] πως εμείς δεν είχαμε οικονομικές δυνατότητες, δεν διαθέταμε περιοδικά, ούτε υψηλές σχέσεις» και προσθέτει ότι λίγο αργότερα ο Μόσχος με παρέμβαση του Καραντώνη αφαίρεσε από την Ερωτική Ανθολογία, που ετοίμαζε, τα ποιήματα του Ρίτσου και του Βρεττάκου που σχεδίαζε να περιλάβει σ' αυτή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πληροφορία του Βρεττάκου σε ό,τι αφορά τα τρία ποιήματα του Ρίτσου, τα οποία αργότερα επαινέθηκαν υπερβολικά από τους ελληνοιστές, κυρίως από το Mario Vitti, που, κατά τη γνώμη του, στόχευαν να εντάξουν αναδρομικά και τον Ρίτσο στον κύκλο του περιδικού *Νέα Γράμματα*.

Ο Βρεττάκος αναφερόμενος στα τρία ποιήματα του Κώστα Ελευθερίου [ψευδώνυμο του Ρίτσου] γράφει ότι η γραφή τους ήταν πράξη εκδίκησης του Ρίτσου, κάτω από ψευδώνυμο, εναντίον του Καραντώνη: «Ο τελευταίος [Ρίτσος] που τότε εργαζόταν ως χορευτής στο Εθνικό Θέατρο, πικραμένος, όταν διάβασε την κριτική, κλειδώθηκε σ' ένα καμαρίνι κι έγραψε τρία μικρά ποιήματα που τα έστειλε στον Καραντώνη με το ψευδώνυμο Κώστας Ελευθερίου. Και τα τρία ήταν προχειρογραφήματα σε σύγκριση με τα όσα έχει γράψει ο ίδιος [...] Ο Καραντώνης τα δημοσίευσε με πολλούς επαίνους. Αλλά η γκάφα αυτή δεν συνέτισε τον κριτικό. Ήξερε πως εμείς δεν είχαμε οικονομικές δυνατότητες, δεν διαθέταμε περιοδικό ούτε υψηλές σχέσεις» και συνεχίζει ο Βρεττάκος: «Αξιοσημείωτο είναι πως όταν ο Ρίτσος έγινε γνωστός στην Ευρώπη μερικοί "ελληνοιστές" που ακολουθούσαν τη γραμμή Καραντώνη, για να δώσουν έμφαση στη συμβολή των "Νέων Γραμμάτων" στη λογοτεχνία μας, έγραψαν πως και ο Ρίτσος συνεργάστηκε σ' αυτό με ψευδώνυμο»².

Αντίθετα, για το ίδιο θέμα ο M. Vitti σημειώνει: «Τα τρία ποιήματα» παρείσακτα στο περιοδικό που τον είχε καταδικάσει, μόνο σ' έναν αφηρημένο παρατηρητή μπορούν να φανούν σαν νόστιμη πρόκληση. Στην ουσία δηλώνουν τη

1. Βλ. τις κριτικές του Καραντώνη για την *Εαρινή Συμφωνία* του Ρίτσου και *Το Ταξίδι του Αρχαγγέλου* του Βρεττάκου στα *Νέα Γράμματα*, χρ. Δ' αρ. 4-5, Απρίλης Μάης 1938, σ. 412-417, όπου ο κριτικός συγκρίνει τους δυο ποιητές με τα πρότυπα των Σεφέρη και Ελύτη, ό.π. σ. 414. Ακόμα και το 1976 ο Καραντώνης επισημαίνοντας την απουσία συστηματικών μελετών για την ποίηση του Βρεττάκου, την αποδίδει στη «μοίρα των σύγχρονων ποιητών». Δε φαίνεται όμως να ήταν ίδια η μοίρα των τριών άλλων, της γενιάς του τουλάχιστον, των Σεφέρη, Ελύτη και Ρίτσου. Βλ. Αντρέας Καραντώνης, *Η ποίησή μας μετά το Σεφέρη*, Αθήνα 1976, σ. 82-89.

2. Επιστολή του Νικηφόρου στον γράφοντα με ημερομηνία 20.9.1984, σ. 9-10.

γενική απόφαση του Ρίτσου να ενταχθεί στο ίδιο ανανεωτικό ρεύμα με την αστική ελίτ, παραβλέποντας το ασυμβίβαστο της ιδεολογίας. Αποτελούν μια θέληση ανανέωσης συγχλωνιστική»¹.

Η ένστασή μου συνδέεται με τον όρο «ανανέωση» για έναν ποιητή, που δεν έχει προσωπική παράδοση παρά δύο ετών, και με την ανάγκη που αισθάνεται ο Vitti να χαρακτηρίσει τον *Επιτάφιο* που ακολούθησε τα τρία ποιήματα ως ανακολουθία και *Το Τραγούδι της αδελφής μου* ως «μεταβατική και διστακτική φάση αν δεν τη θεωρήσουμε μια «παλινδρόμηση»². Μάλιστα η επίκληση από τον Vitti του Βάσου Βαρίκα, που δίνει τελείως διαφορετικό περιεχόμενο στον όρο «παλινδρόμηση» φαίνεται να δικαιώνει την πληροφορία και την εκτίμηση του Βρεττάκου για τα «τρία ποιήματα». Εδώ κλείνει η παρένθεση.

Φθάσαμε όμως έτσι στην κρίσιμη περίοδο της δεκαετίας του τριάντα, λίγο μετά το 1935, όταν οι συνθήκες ωριμάζουν για τη σταθεροποίηση των νέων αισθητικών αξιών και μορφών σ' ό,τι αφορά τη νεότερη ποίηση και την αποκλειστική «νομή» των όρων «πρωτοπόροι», «μοντέρνοι» που οδηγούν ή διευκολύνουν την καθιέρωση και την εδραίωση της θέσης των νέων ποιητών. Σ' αυτόν τον αγώνα διάκρισης εντάσσεται η προσπάθεια που κάνουν οι νέοι ποιητές, προκειμένου να κερδίσουν την προβολή και να εδραιωθούν στη συνείδηση του κοινού ως οι διάδοχοι των μέχρι τότε καθιερωμένων αναστημάτων και αναζητούν στήριξη σε κριτικούς, ποιητές, περιοδικά κ.λπ.

Εδώ κατά την άποψή μου εντοπίζεται και η αρχή της ομαδοποίησης Ρίτσου-Βρεττάκου από τον Καραντώνη, το Χουρμούζιο, τον Βαρίκα κ.ά., αλλά και ο μεταξύ τους διαγκωνισμός για προβολή και προβάδισμα που εκδηλώνεται με τη διαμάχη που προέκυψε με τη δημοσίευση των έργων τους «Το τραγούδι της αδελφής μου» και το «Η επιστολή του κύκνου» αντίστοιχα.

Σήμερα, ίσως, φαίνεται υπερβολική αυτή η αντιδικία που τότε απασχόλησε υπερβολικά τους λογοτεχνικούς κριτικούς της εποχής, όπως παρατηρεί και ο Αλέξανδρος Αργυρίου³, όμως, όπως σημειώσαμε, ο αγώνας γίνεται για τη διαδοχή, και αυτό φαίνεται καθαρά από την περίπτωση του Ρίτσου που εξασφαλίζει τις ποιητικές ευλογίες του Παλαμά, του Βρεττάκου που διαμαρτύρε-

1. Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, ό.π., σ. 185.

2. «Εφόσον αποδώσουμε στα "τρία ποιήματα" την ορθή λειτουργία στη συνολική κλίμακα παραγωγής του Ρίτσου, τότε ο "Επιτάφιος" μπορεί να αιτιολογηθεί μονάχα σαν αναπάντεχη αντίδραση σε ένα ακαριαίο και συγχλωνιστικό επεισόδιο, που βρήκε τον ποιητή πάνω στην αμηχανία της εκφραστικής κρίσης». [...] «Όσο για "Το Τραγούδι της αδελφής μου" που γράφεται μετά από την 4η Αυγούστου, μετά από τα τρία ποιήματα με την υψηλή στάθμη τους, μπορεί να θεωρηθεί σαν μεταβατική και διστακτική φάση, αν δεν τη θεωρήσουμε μια «παλινδρόμηση» (ό.π., σ. 180).

3. Βλ. *Η Ελληνική Ποίηση, «Νεωτεριικοί ποιητές του Μεσοπολέμου»*, επιμέλεια Αλ. Αργυρίου, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1980, σ. 162-165.

ται για τον παραγκωνισμό του, όπως νομίζει, του Γρηγόρη Βαφόπουλου που κι αυτός «αδικείται», όπως αποκαλύπτεται ύστερα από μια δεκαετία¹, και την κοινή αντιμετώπιση και μεταχείριση των Ρίτσου-Βρεττάκου από τον Καραντώνη. Εδώ, ίσως, βασίζεται εν μέρει και η καταγγελία του Νίκου Παπά κατά του «δίδυμου» Σεφέρη-Ρίτσου, ως προς τις μεθόδους προώθησής των, όπως αναφέραμε παραπάνω.

1. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναγκάζεται να γράψει ο Γ. Θ. Βαφόπουλος στον πρόλογο της ποιητικής του συλλογής *Η Προσφορά και τα αναστάσιμα*, δέκα χρόνια αργότερα, το 1948: «Ο συγγραφέας είναι κατάκαρδα στενοχωρημένος, που η κατάθλιψη του ηθικού κλίματος των νέων καιρών, ποίμαι κορσμένο από το πνεύμα κάθε είδους συναλλαγής, (η υπογράμμιση είναι δική μου) τον έφερε στη δύσκολη θέση να προτάζει το άτοπο, καθώς φουβάται, σημείωμα τούτο. Δε διεκδικεί την τιμή καμίας διάκρισης. Βρίσκεται απλώς στην ανάγκη —χρέος πικρότατο— να επισημάνει, μόνος του πλέον, το στίγμα της θέσης του στην εξελκτική πορεία του ιστορικού γίγνεσθαι του νεοελληνικού ποιητικού λόγου, υπενθυμίζοντας έτσι στην κριτική το λησμονημένο δικό της χρέος.

Ο Γ. Θ. Βαφόπουλος αποκαλύπτει ότι ποιήματα της συλλογής του *Η Προσφορά* που, κυκλοφόρησε το 1938, είχαν πρωτοδημοσιευθεί στο περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες*, (τχ. Ιούνιος Νοέμβριος 1935). Παρά ταύτα και παρόλο που τα ποιήματα έφεραν τη χρονολογία σύνθεσής τους, στην έκδοση του 1938, «ωστόσο βρέθηκε κριτικός να γράψει, πως στη μορφή του ποιητικού αυτού λυρισμού είχε προηγηθεί άλλος ποιητής (βλ. Ελεύθερον Βήμα, 1 Ιαν. 1939)» (...) ενώ ο άλλος αυτός ποιητής είχε τυπώσει το νεότερο βιβλίο του δυο ολόκληρα χρόνια μετά τη δημοσίευση των πρώτων ποιημάτων της *Προσφοράς* στις *Μακεδονικές Ημέρες* (βλ. Γιάννη Ρίτσου, «Το τραγούδι της Αδελφής μου», Αθήνα 1937)».

Ο Βαφόπουλος σημειώνει ότι ο κριτικός, που ούτε καν τον ονομάζει (πρόκειται για το Μιχ. Ροδά), σ' επιστολή του βρέθηκε στην ανάγκη να αναγνωρίσει την ιστορική αυτή αλήθεια. «Όμως, συνεχίζει, του έλειψε το θάρρος — και η τιμιότητα θάλεγε κανείς — να τη διακηρύξει από την ίδια εκείνη στήλη, απ' όπου είχε εξαγγείλει την ιστορική του αναλήθεια». Γενικεύοντας ο Βαφόπουλος σημειώνει με θλίψη ότι «Το ίδιο, είχε λείψει το θάρρος — και η τιμιότητα επιμένει ο συγγραφέας— από πολλούς άλλους γνωστούς και άγνωστους, που, είτε προφορικά, είτε μ' επιστολές, του διατύπωναν την έκπληξή τους, για την πλημμελή ενημέρωση της κριτικής, και τον παρότρυναν να «σπεύσει ν' αποκαταστήσει την αλήθεια». Βλ. Γ. Θ. Βαφόπουλου, *Η Προσφορά και τα Αναστάσιμα*, Θεσσαλονίκη 1948 σ. 8-9. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο επανέρχεται ποιητικά στο θέμα ο Βαφόπουλος με το ποίημά του «Προμηθεύς ελκόμενος» με τη διευκρίνιση «Μήνυμα στο Γιάννη Ρίτσο», όπου θίγει και αυτή την παλιά ιστορία με ιδιαίτερο τακτ:

(...) *Είχαμε περπατήσει, δίχως να τὸ ξέρουμε,
δίπλα δίπλα, σφουγγίζοντας μ' ἓνα μαντίλι
μονάχα δάκρυα καὶ πηχτὲς γουλιές ἀπὸ αἷμα,
καὶ κάποτε ἀναπάντεχα συναντηθήκαμε,
δταν ἐσύ, μὲ τὰ πικρὰ σου δάκρυα, ράντιζες
τῆς Ἀδελφῆς σου τὸ σπαραχτικὸ Τραγούδι,
κι ἐγὼ στὰ ματωμένα χέρια μου κρατοῦσα
τὴν Προσφορὰ τῆς πιὸ δημοφῆς μου πεθαμένης.*

Το καλοκαίρι του 1937 εκδίδεται «Το τραγούδι της αδελφής μου» του Γιάννη Ρίτσου και δυο μήνες μετά το έργο «Η επιστολή του κύκνου» του Νικηφόρου Βρεττάκου.

Το πλατύ ποίημα του Ρίτσου αποτελείται από 940 ελεύθερους στίχους και φέρει στην εσωτερική σελίδα ως προμετωπίδα το χαιρετισμό του Κ. Παλαμά:

«Στὸ Γιάννη Ρίτσο
«Τὸ δικό σου χαμόγελο
μοῦ φτάνει»

Γ. Ρίτσος «Τὸ τραγούδι τῆς ἀδελφῆς μου»

*Τὸ τραγούδι σου εἶν' ἀπὸ ἰχθὺρ κι εἶν' ἀπὸ αἰθέρα,
᾽Ορθρος καθαρῆς αὐγῆς φέρνει τὴν ἡμέρα,
Γλήγορο ἀργοφλοίσβισμα τῆς γαλάζιας πλάσης.
Νὰ παραμερίσουμε γιὰ νὰ περάσης.
25 Ἰουλίου 1937)*

Κωστῆς Παλαμᾶς»

Το ποίημα του Ρίτσου εγκιβωτίζεται ανάμεσα σε δυο εξάστιχα, που το καταληκτικό αποτελεί επανάληψη του αρχικού¹. Στη μορφή που έχει περιληφθεί στη συγκεντρωτική έκδοση του 1961 από τις εκδόσεις «Κέδρος» λείπει το αφιερωματικό τετράστιχο του Παλαμά και στη θέση του υπάρχει αφιέρωση «Στην αδελφή μου ΛΟΥΛΑ». Το καταληκτικό εξάστιχο τώρα αποτελεί επα-

.....
*Τί σημασία μπορούσε νά 'χει ὁ λόγος
τῆς ἀνεύθυνης κριτικῆς, γιὰ κάποια «σύμπτωση»
τῆς «Προσφορᾶς» μου μὲ τῆς «Ἀδελφῆς σου τὸ Τραγούδι»;
Κοινὴ ταυτότητα δὲν ἔχουνε τὰ δάκρυα
Κι αὐτὲς οἱ ματωμένες στάλες, ὅταν ἀναβλύζουν
᾽Εστὼ κι ἀπὸ ξεχωριστὲς πηγὲς ὀδύνης:*

*Κάποτε, ὡστόσο, πάλι οἱ δρόμοι μας χωρίστηκαν.
᾽Εσύ, ἀντιστρέφοντας τὸ νόημα τοῦ παλιοῦ
μύθου, τὸ Ἄριστερά σου πῆρες μονοπάτι,
ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς μιὰ καινούργιαν «Ἀρετὴν» κ.λπ.*

Βλ. Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο, Κέδρος Αθήνα 1981, σ. 24-28.

Η παράθεση των απόψεων του Βαφόπουλου γίνεται εδώ, επειδή αφορά στον ίδιο ποιητή, τον Γιάννη Ρίτσο, και ενισχύει την τάση που καταγγέλλει ο Γ. Μυλωνογιάννης στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 42, 18.9.1937.

1. Η έκδοση που περιγράφω βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη είναι η δεύτερη, όπως φαίνεται στο εξώφυλλο.

ναδιατύπωση του αρχικού, με τις ίδιες λέξεις σε διαφορετική συντακτική σειρά, υπάρχουν σκόρπιες αλλαγές σε λέξεις, επιπλέον επίθετα, σύμπτυξη επάλληλων στίχων και περικοπές μεγάλου αριθμού στίχων χωρίς καν γεφύρωση. Οι αρχικοί 940 στίχοι γίνονται εδώ 771.

Παράλληλα το ποίημα του Βρεττάκου που αρχικά αποτελείται από 462 στίχους και ένα Υ. Γ. 21 στίχων, στην πρώτη ανατύπωση, στη συγκεντρωτική έκδοση *Οι Γκριμάτσες του ανθρώπου* 1940, είναι χωρισμένο σε επτά ενότητες με λατινικούς χαρακτήρες (σ. 47-56) δεν έχει πια το Υ.Γ., ενώ στο τέλος φέρει τη χρονία «1934-1946» (ως απάντηση, ίσως, στο θόρυβο που ξεσήκωσε η σύμπτωση της έκδοσης με το «Τραγούδι» του Ρίτσου, όπως θα ιδούμε στη συνέχεια). Ο Βρεττάκος εδώ έχει θυσιάσει 192 στίχους (41% τουρκικού), ενώ στην τελική μορφή, που δημοσιεύεται στην έκδοση του 1981 *Τα Ποιήματα*, Τρία Φύλλα, τ. Α' σ. 67-72, ο Βρεττάκος συμπύσσει το ποίημα με δραστηκές περικοπές σε 149 από τους αρχικούς 462 στίχους, δικαιώνοντας τον Τίμο Μαλάνο που μιλά για αδυναμία του Βρεττάκου να ξαναγράψει από την αρχή ένα αδύναμο κείμενό του¹.

Οι κριτικοί της εποχής επισημαίνουν αρκετές ομοιότητες στα δυο έργα και μιλούν ακόμη και για «αντιγραφή». Ειδικότερα ο Γιάννης Χατζίνης, κρίνοντας το έργο του Βρεττάκου θετικά, επισημαίνει: «Και θα είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία, αν αυτή την ποιητική μορφή, αυτή την εσωτερική διάθεση δεν τα είχαμε συναντήσει στο «Τραγούδι της αδελφής μου» του κ. Ρίτσου. Αναφέρει όμως παράλληλα ότι ο ίδιος είχε ιδεί απόσπασμα του έργου του Βρεττάκου δημοσιευμένο σε περιοδικό πριν κυκλοφορήσει το έργο του Ρίτσου και δικαιολογεί με εύσημο τρόπο το περιστατικό ως αλληλεπίδραση «δυο ποιητών, που έχουν πολλά σημεία επαφής, ώστε να μπορεί ν' αντλεί από τον άλλο, σαν από τον εαυτό του» και καταλήγει νουθετώντας τους σαν να αποδίδει και στους δυο την ίδια ευθύνη: «Θα μπορούσαν τουλάχιστον ν' αποφύγουν αυτή την ομοιότητα της μορφής που έδωσαν στα ποιήματά τους και που ορισμένως ζημιώνει και των δύο τη δημιουργία»².

Τον ίδιο καιρό ο Κλέων Παράσχος, χωρίς να αναφέρει τα ονόματα των δυο ποιητών, κακίζει κάποιους ποιητές που: «αλλάζουν τη μορφή των ποιημάτων τους με όση σχεδόν ευκολία αλλάζει κανείς το πουκάμισό του, χωρίς καν

1. Βλ. Α. Ν. Γκότοβος, *Το Μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1989, σ. 62-67, όπως και την άποψη του Μαλάνο: «Κριτικός ασφαλώς είναι [ο Βρεττάκος]. Αλλά τόσο μόνο, όσο χρειάζεται για να θυσιάσει —ξανακοιτάζοντας μετά από χρόνια το έργο του— στροφές ή και ολόκληρο ποίημα. Όχι όμως και όσο θα έπρεπε για να σώσει, ξαναγράφοντας με τη νεώτερη πείρα του, ένα παλαιότερο αδύναμο ποίημά του», *Η Καθημερινή*, 8.6.1955.

2. *Πνευματική Ζωή*, τχ. 12, Σεπτ. 1937, σ. 187.

να δίνουν την εντύπωση ότι δοκιμάζουν σ' έναν αγώνα πονεμένο και επίμονο τις δυνάμεις τους. Τα «πειράματά» των γίνονται εκ τους ασφαλούς, είναι πια μάταιη γυμναστική, στην οποία παραδόξως φαίνονται τέλεια γυμνασμένοι»¹.

Ενώ ο Αιμ. Χουρμούζιος κρίνοντας την «Επιστολή του Κύκνου» του Βρεττάκου είναι περισσότερο οξύς και καυστικός: «Αν το μακρύ αυτό ποίημα του κ. Βρεττάκου το διάβαζα μαζί με το "Τραγούδι της αδελφής» του κ. Γιάννη Ρίτσου, θα έλεγα ότι οι δύο νέοι ποιητές συνήλθαν και συναπεφάσισαν κ.λπ. κ.λπ.». Προχωρώντας μάλιστα, καλεί το Βρεττάκο να πάρει τις παρατηρήσεις που έχει κάνει ο κριτικός για τον Ρίτσο, ότι δηλ. ισχύουν και γι' αυτόν και μετριάζοντας κάπως τις επικρίσεις του προσθέτει: «Ο κ. Βρεττάκος εμφανίζεται μάλλον συντηρητικότερος και πλησιέστερος στα εδάφη του νοητού». Όμως η κριτική εξοργίζει τον Βρεττάκο που θα διαμαρτυρηθεί με επιστολή του στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (αριθ. φ. 45, 9.10.1937) προκαλώντας σκληρή απάντηση του Χουρμούζιου στην *Καθημερινή* της 11.10.1937.

Τα πράγματα θα βάλει στη θέση τους ο Γιώργος Μυλωνογιάννης, ο οποίος σε κριτική του που δημοσίευσε στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, αναλυτικά και χωρίς επιφυλάξεις θα αποδόσει δικαιοσύνη. Ο Μυλωνογιάννης που προβαίνει σε μια προσεκτική συγκριτική ανάγνωση των δυο κειμένων είναι απόλυτος: «Η αλήθεια είναι πως ανάμεσα στα δυο βιβλία, δεν υπάρχει απλά μια επιρροή μα μια συγγένεια καταπληκτική που φτάνει σχεδόν ως την αντιγραφή». Τονίζει ότι «η συγγένεια ανάμεσα στα δυο ποιήματα γίνεται σκανδαλώδης» και προχωρεί ακόμη παραπέρα. Διαβεβαιώνει ότι ο Βρεττάκος είχε έτοιμη την «Επιστολή του κύκνου» δυο χρόνια πριν, αφού έχουν δημοσιευθεί αποσπάσματά της στο περιοδικό *Κρητικές Σελίδες* του Οκτωβρίου 1936 και στη φιλολογική *Καθημερινή* των αρχών του 1937 και ότι το ατύχημα στην αδερφή του Ρίτσου, που από αφορμή του έγραψε ο Ρίτσος το «τραγούδι» του, συνέβη το καλοκαίρι του 1937. Τέλος συμπληρώνει ότι, λόγω του συνδέσμου των δυο ποιητών, ο Ρίτσος θα γνώριζε το έργο του Βρεττάκου και αποφαίνεται καταδικαστικά για τον Ρίτσο: «Αυτός λοιπόν είναι εκείνος που επηρεάστηκε, όπως βγαίνει αδιάσειστα από τα πράγματα, και όχι ο Βρεττάκος».

Υπάρχει όμως και άλλη μια πτυχή στην υπόθεση που σήμερα μπορεί να μοιάζει τελείως δευτερεύουσα, όπως παρατηρεί κι ο Αλέκος Αργυρίου², η οποία δίνει μια άλλη διάσταση στην «αντιδικία» των δυο ποιητών και η οποία συνδέεται και με τα παράπονα του Βαφόπουλου για τη μεταχείριση του έργου του

1. *Νέα Εστία*, τ. ΚΒ' 1937, σ. 1427. Αυτές τις αλλαγές του Ρίτσου π.χ. έρχεται ο Μ. Vittl, 40 χρόνια αργότερα, να τις δικαιολογήσει ως «παλινδρομήσεις». Βλ. Μ. Vittl, ό.π., σ. 180.

2. *Η Ελληνική Ποίηση*, τ. «Νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου», εκδόσεις Σοκόλη, επιμέλεια Αλ. Αργυρίου, Αθήνα 1980, σ. 165.

από τον Μιχ. Ροδά¹, όπως είδαμε παραπάνω, και με όσα καταγγέλλει ο Νίκος Παππάς² για το δίδυμο Σεφέρη-Ρίτσου. Τη φέρνει στο φως ο Μυλωνογιάννης που γράφει στην κατακλείδα του άρθρου του: «Δεν θέλω φυσικά να καταλογίσω κακή πίστη στον κ. Ρίτσο μα η βιασύνη του να πάρει αναγνωρίσεις και υπογραφές και να τις διατυμπανίσει μάλιστα με βάζει σε πολλές σκέψεις. Γι' αυτό ακριβώς αισθάνθηκα την ανάγκη να ασχοληθώ κάπως εκτενέστερα μ' αυτό το ζήτημα, μ' όλο τον κίνδυνο να παρεξηγηθεί ολότελα η πρόθεσή μου από κείνους που βλέπουν όλα τα πράγματα ανάμεσα από τις μικρότητες και τις εμπάθειες που καθοδηγούνε τις πράξεις τους. Η συναίσθηση πως ύψωσα την ασθενική μου φωνή για μιαν υπόθεση δίκαιη είναι μια από τις ωραιότερες ικανοποιήσεις που μου έχει δώσει ως τα σήμερα το άχαρι έργο του κριτικού»³.

Στο ίδιο θέμα αναφέρθηκε 50 χρόνια αργότερα και ο Αλέξανδρος Αργυρίου, όπως ήδη σημείωσα, ο οποίος όμως κατακρίνει το επίπεδο των κριτικών και αναφέρει και την περίπτωση του Γ. Βαφόπουλου, ο οποίος προηγήθηκε του Ρίτσου στη μορφή αυτή του ποιητικού λυρισμού κατά δυο ολόκληρα χρόνια. Όμως ο Αργυρίου κρίνοντας ύστερα από πενήντα χρόνια, έχοντας υπόψη του τη διαμορφωμένη πλέον ποιητική φυσιογνωμία των τριών ποιητών, ουσιαστικά δίνει «άφεση αμαρτιών» επικαλούμενος τις «παιδικές ασθένειες» των ποιητών και τη «βαθιά αλληλεγγύη» που χαρακτηρίζει όλη την τέχνη. Όμως κατά τη γνώμη μου τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Έχει μεγάλη σημασία η εποχή κατά την οποία συνέβησαν αυτά και όχι η εκ των υστέρων αποτίμησή τους. Όταν ο Μ. Vittì στο έργο του *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή* αφιερώνει 15 πυκνογραμμένες σελίδες για να τονίσει την καθοριστικής σημασίας παρουσία του Ρίτσου στην ανανέωση της ποίησης, προβαίνοντας σε αναλυτική παρουσίαση των τριών με ψευδώνυμο ποιημάτων του Ρίτσου, σημαίνει ότι η εμφάνιση των νέων τάσεων στη συγκυρία του μεσοπολέμου έπαιξε καθοριστικό ρόλο για τη διαμόρφωση όχι μόνο της νεοτερικής ποίησης αλλά και για τη διαμόρφωση και την εδραίωση της φυσιογνωμίας του κάθε ποιητή.

Ας μην ξεχνούμε ότι είναι το «*Τραγούδι της αδελφής μου*» που εξασφαλίζει τα διαπιστευτήρια για το προβάδισμα ή τη διαδοχή στο Ρίτσο με το γνωστό τετράστιχο του Παλαμά, που ο Ρίτσος σπεύδει να το βάλει ως προμετωπίδα στη δεύτερη έκδοση του έργου, όπως είδαμε παραπάνω. Και δεν ήταν καθόλου μικρή αυτή η διάκριση εκείνη τη χρονική στιγμή. Ο Αλ. Αργυρίου από την κρι-

1. Αλ. Αργυρίου, ό.π., σ. 165 και Γ. Θ. Βαφόπουλος, *Η Προσφορά και τα Ανιστάσιμα*, ό.π., σ. 9.

2. «Όχι μόνο ανέχτηκαν, όχι μόνο επιδίωξαν, αλλά και αξίωσαν με όλα τα μέσα κι όλη τη φορτικότητα να επιβάλουν την προβολή τους» κ.λπ. Βλ. Ν. Παππάς, *Η αληθινή ιστορία* κλπ., ό.π., σ. 213.

3. Γ. Μυλωνογιάννης, *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ. φ. 42, 18.9.37.

τική του Μυλωνογιάννη παραλείπει την κατακλείδα της αφήνοντας στη σκιά το ηθικό πρόβλημα που κάνει τον Μυλωνογιάννη να εξανίσταται για την καταφανή αδικία εις βάρος του Βρεττάκου, καθώς και για την πρακτική του Ρίτσου, που κατά τον κριτικό «έχει βαρύτατη υποχρέωση να το αναγνωρίσει και ο ίδιος αντί να αφήσει τον κ. Βρεττάκο να αδικείται»¹.

Ο Βρεττάκος, 50 χρόνια αργότερα, σε επιστολή του προς τον γράφοντα αντιφάσκει γιατί, ενώ δέχεται ότι τα δυο ποιήματα δεν είχαν καμιά ομοιότητα, εκτός του ότι ήταν και τα δυο γραμμένα σ' ελεύθερο στίχο (άποψη και του Αργυρίου), παραδέχεται ότι το θέμα είχε λήξει τότε υπέρ αυτού.

Εκείνο όμως που δεν ξεχνά ο Βρεττάκος είναι η στάση του Παλαμά απέναντί του, ο οποίος δε συγχώρησε στο Βρεττάκο τη θέση που πήρε τότε υπέρ της Μελισσάνθης με το σονέτο του «Στη Μελισσάνθη» και θεωρεί την επιβράβευση του Ρίτσου από τον Παλαμά ως έμμεση απάντηση στον Βρεττάκο και ως καταδίκη εναντίον του, αμφισβητώντας φανερά το προβάδισμα του Ρίτσου².

Από τότε οι δυο ποιητές ακολουθήσαν ο καθένας το δρόμο του με κοινά στοιχεία την αριστερή σκοπιά, την κοινωνική ευαισθησία και τη νεοτερικότητα της γραφής. Ολόκληρη τη δεκαετία του σαράντα κινούνται στον ίδιο ιδεολογικό χώρο και θα συνεργαστούν για μια τριετία στα *Ελεύθερα Γράμματα* και δέκα χρόνια αργότερα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Όμως ενώ ο Ρίτσος θα γνωρίσει και θα υποστεί τις εμπειρίες της φυλακής και της εξορίας, ο Βρεττάκος θα πα-

1. Γ. Μυλωνογιάννης, *ό.π.*

2. Βλ. Α. Ν. Γκότοβος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1989, σ. 72, σημ. 65. Στο επεισόδιο αναφέρεται και ο Ν. Παππάς. Βλ. Ν. Παππάς, *Η αληθινή ιστορία... κ.λπ. ό.π.*, σ. 212. Φαίνεται πως το ίδιο παράπονο εκφράζει ποιητικά, με πολύ ταχτ αλήθεια, πολύ αργότερα και ο Γ. Βαφούπουλος, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε διαβάζοντας το ποίημά του «Προμηθεύς ελκόμενος» όπου, ανάμεσα σε άλλα, γράφει σχετικά:

*Είχαν φθάσει ήδη στη θανατερή μας μόνωση
κι οι αναστάσιμοι λόγοι του μεγάλου Γέροντα
θαρρείς απ' τους καημούς της Λιμνοθάλασσάς του.
'Ο ένας του λόγος, πού ήτανε «τά συχαρίκια
στη νέα μας πόληση», τρομαγμένος τότε κούρνιασε
στη σκοτεινότερη γωνιά της μοναξιάς μου.
'Ο άλλος τον λόγο πού μᾶς προσκαλοῦσε
(«νὰ παραμερίσουμε γιὰ νὰ περάσεις»),
ἄστραφε, οὐράνιο τόξο τῶν καιρῶν μας,
μέσ στη φωτοπλημμύρα τῶν μεγάλων δρόμων.
Είχε σημάνει ἡ ὥρα μᾶς καινούργιας ἐποχῆς,
μὲ τὸ δικό της πνεῦμα, τὸ δικό της ἦθος,
καὶ τ' ἀστάθμητα μέτρα νέων ἀποτιμήσεων».*

Βλ. Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο, *ό.π.*, σ. 24-28. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

ραμείνει ένας ανεξάρτητος αριστερός διανοούμενος χωρίς άλλα προβλήματα εκτός από την απόλυση από τη δουλειά του το 1945 και την απόλυση της γυναίκας του, εξ αιτίας των φρονημάτων και της δράσης του συζύγου της, το 1953.

Η από κοινού βράβευση των δυο ποιητών το 1956 με το Α' Κρατικό Βραβείο ποίησης για τα έργα τους *Τα ποιήματα (1929-1951)* και *Η σονάτα του σεληνόφωτος* και η από κοινού διώξή τους με βάση τις διατάξεις του Α. Ν. 509 για τις απόψεις που δημοσίευσαν στην *Επιθεώρηση Τέχνης* με αφορμή τα σαράντα χρόνια από την επανάσταση του 1917 θα τους ξαναφέρει κοντά και θα δημιουργήσει ένα κλίμα συμπάθειας του πνευματικού κόσμου της χώρας προς τους δυο ποιητές¹.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών ο Ρίτσος θα ξανά-πάρει το δρόμο της εξορίας, ενώ ο Βρεττάκος θα βρεθεί εθελούσια εξόριστος από τον Οκτώβριο του 1967 μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας, αρχικά στο ελβετικό Τρόγκεν και αργότερα στο Παλέρμο και στις Γαλλικές Άλπεις, από όπου θα επιστρέψει στην Ελλάδα στις 16.8.1974.

Εδώ ακριβώς εντάσσεται και το ποίημα του Ρίτσου «Στο Νικηφόρο Βρεττάκο» το οποίο ανέφερα στην αρχή του άρθρου μου, μια συγκινητική ποιητική φιλοφρόνηση του Ρίτσου προς το Νικηφόρο Βρεττάκο σε στιγμές κρίσιμες για τη χώρα αλλά κυρίως για την ίδια τη ζωή του Νικηφόρου, που ήταν βαριά άρρωστος στο εξωτερικό, εκείνο τον Ιούνιο του 1974 (25.6.74), λίγο πριν καταρρεύσει το ανελεύθερο καθεστώς των συνταγματαρχών.

Η ανάγνωση του ποιήματος μας πείθει ότι πρόκειται για μια πυκνή συνόψιση της θεματικής, των συμβόλων, της ποιητικής και γενικότερα του ήθους του Βρεττάκου. Αποτελεί έναν απολογισμό συνοδευμένο από απονομή ευσήμων στο Βρεττάκο από τον ομότεχνό του Ρίτσο, για πρώτη, από όσο γνωρίζω, φορά στη μακρά παράλληλη στην ποίηση και τους ιδεολογικούς αγώνες πορεία των δυο ποιητών. Το ποίημα κλείνει με μια έξοχη εξάστιχη στροφή - εικόνα που διατυπώνεται ως εξής:

«Πάντα παρών στο πόστο σου
στή μέσα πύλη τῆς Ἑλλάδος
ὄρθος
μὲ τὴ λόγχη τοῦ στίχου σου
εὐγενικὸς δακρυσμένος φρουρὸς
τῆς ποίησης καὶ τῆς ἐλευθερίας.»

1. Βλ. Α. Ν. Γκότοβος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, ὁ.π., σ. 53, την επιστολή του Βρεττάκου στην εφημερίδα *Τα Νέα* τῆς 26.2.1958 και εκτενέστερα για την υπόθεση την *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. Ζ', τχ. 29, Μάρτις 1958, σ. 81-91.

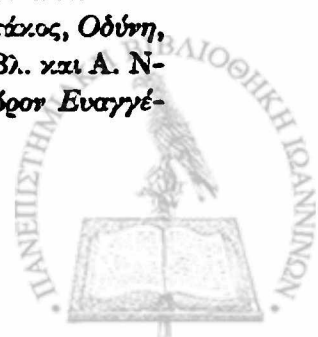
Έχουμε μπροστά μας τη συνοπτικότερη, πυκνότερη και ουσιαστικότερη αποκατάσταση του «αγωνιστικού φρονήματος» του Βρεττάκου που «τρώθηκε» βάνουσα στα 1949 από το φίλιο ιδεολογικό χώρο των δύο ποιητών.

Όσοι γνωρίζουν τις αμφισβητήσεις και τις ιδεολογικές παλινδρομήσεις, για τις οποίες ο ορθόδοξος ιδεολογικός χώρος της αριστεράς κατέκρινε σκληρά τον Βρεττάκο στις κρίσιμες ώρες του εμφυλίου (1949) μπορούν να συμπεράνουν ότι ή αναγνωρίζεται τελικά η στάση και παραγράφονται οι «ανομίες» του Βρεττάκου με την τελική του ιστορική δικαίωση, ή ότι ο Ρίτσος σε μια στιγμή έντονης συναισθηματικής φόρτισης, λόγω της σοβαρής κατάστασης της υγείας του Βρεττάκου, μέσα στο στυγνό καθεστώς ανελευθερίας που έφερε κοντά όλους τους Έλληνες, εξ αιτίας των κοινών συμφορών, οδηγείται σε μια μεγαλόψυχη χειρονομία απέναντι στον «ανταγωνιστή του»¹.

Ο Βρεττάκος απάντησε ευγενικά, ποιητικά κι αυτός, στη φιλοφρόνηση του Ρίτσου με ένα αρκετά αδύναμο ποίημα, το «Απόκριση στο Γιάννη Ρίτσο», με το οποίο ευχαριστεί το φίλο του Γιάννη, αναγνωρίζει την κοινή τους πορεία και τη διεθνή τους αναγνώριση και συμπληρώνει τη δική του προσφορά προσθέτοντας το πυρηνικό στοιχείο της θεματικής της ποίησής του, στο οποίο δεν αναφέρεται καθόλου ο Ρίτσος στο ποίημά του. Ο λόγος είναι για την αγάπη που αποτέλεσε και το κύριο αίτιο κατάκρισης του Βρεττάκου από τους επικριτές του, που την είχαν χαρακτηρίσει τότε ως σημείο παρακμής, ιδεολογική υποχώρηση και τελικά ένδειξη δειλίας του Βρεττάκου². Ο Βρεττάκος μάλιστα στο ποίημά του την αντιπαραθέτει στον ήλιο και τη ζωή και την προτάσσει ιεραρχικά αιτιολογώντας σχετικά την επιλογή του. Αλλά ας δούμε το ποίημα από την αρχή.

1. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος, από τον οποίο είχα ζητήσει να σχολιάσει το παραπάνω ποίημα του Ρίτσου, προέκρινε τη δεύτερη εκδοχή. Χαριτολογώντας, με το γνωστό συγκαταβατικό του χαμόγελο, μου είπε το φθινόπωρο του 1986: «Νόμισε τότε ο Γιάννης πως θα πέθαινα και θα ησύχαζε από μένα». Η παρατήρηση αυτή του Βρεττάκου υποκρύπτει την αντιπαράθεση ανάμεσα στους δυο ποιητές που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του τριάντα, όπως είδαμε παραπάνω αναλυτικά.

2. Η διαφορετική αντιμετώπιση των δυο ποιητών από το φίλιο ιδεολογικό χώρο που, σε ό,τι αφορά την κομματική ένταξη του Βρεττάκου, οφείλεται στη δημοσίευση του βιβλίου του Διο άνθρωποι μιλούν για την ειρήνη του κόσμου, εξ αιτίας του οποίου απομακρύνθηκε από τη δ/ση των Ελευθέρων Γραμμάτων με βαριές κατηγορίες για «ενδοτισμό», έκαναν τον Βρεττάκο να απαντήσει σε ερώτημά μου σχετικά με τις προσδοκίες που διατηρούσε για την απονομή σε αυτόν ενός βραβείου Νόμπελ ως εξής: «Αν ο Σεφέρης πήρε το Νόμπελ και ο Ρίτσος το βραβείο Λένιν, εγώ δεν πρόκειται να πάρω ποτέ ούτε το ένα ούτε το άλλο». Βλ. Α. Ν. Γκότοβος, Το μυθικό και ιδεολογικό... κ.λπ., ό.π., σ. 47 και Ν. Βρεττάκος, Οδύνη, αυτοβιογραφικό χρονικό, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995, 291-305, ιδιαίτερα σ. 300. Βλ. και Α. Ν. Γκότοβος, Για το Νικηφόρο Βρεττάκο, Έξι μελετήματα και το Κατά Νικηφόρον Ευαγγέλιο, εκδ. Σοκόλης, Αθήνα 1995, σ. 69.

Ο Βρεττάκος αναφερόμενος στις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε το γράμμα του Ρίτσου, το εκλαμβάνει ως εξόδιο ύμνο στον επικείμενο θάνατό του και προβαίνει σε έναν γεμάτο νοσταλγία ύμνο της ελληνικής ποίησης και της ελληνικής πατρίδας.

«...Στήν Ἑλλάδα πού εἶναι
τ' ἄστρα της μουσικά καὶ ἀκούγονται
πού οἱ θάλασσές της σοῦ γιομίζουν τὶς φλέβες
ἐνθεο ἄλας, θρύψαλα φωτὸς καὶ θρύψαλα ἤχων
ἀπ' τὴν αἰωνιότητα.»

Αναφέρεται στη συνέχεια στη διεθνή ποιητική καταξίωση των δυο Λακώ-
νων ποιητών:

«Καὶ τότε, Γιάννη,
πρόσεξα πὼς οἱ μοσχοϊτιῆς πού ἀνθίζαν ἀγαμέσο
ζεφύρων τοῦ Λακωνικοῦ ἔπνεαν καὶ σκεπάζαν
μὲ τὸ ἄρωμά τους τὴν Εὐρώπη.»

και προτάσσει την αγάπη τόσο απέναντι στο θάνατο:

«τὸ δυνατότερο πρᾶγμα σ' αὐτὸν τὸν κόσμο
δὲν εἶναι ὅπως νομίζουμε ὁ θάνατος, εἶναι ἡ ἀγάπη.»

ὅσο και απέναντι στον ἥλιο:

«Καὶ γι' αὐτὸ
εἶπα πὼς τὸ λαμπρότερο πρᾶγμα σ' αὐτὸ τὸν κόσμο
δὲν εἶναι ὅπως νομίζουμε ὁ ἥλιος. Εἶναι ἡ ἀγάπη.»

Τέλος ο Βρεττάκος κλείνει το ποίημά του μ' έναν τόνο απολογητικό, αλλά και αυτοδικαιωτικό, γιατί ακόμη και η παγκόσμια αρμονία, σύμφωνα με τον ποιητή της αγάπης, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στην αγάπη:

«Γιατί καὶ ὁ ἥλιος δὲν θὰ ὑπῆρχε ἂν ἔλειπε
ἀπ' τὸ σύμπαν τῶν ἐσχατιῶν του ἢ ἔλεξε
πρὸς τὸ κέντρο του.»

Ἔτσι ο Βρεττάκος αφιερώνοντας το μισό ποίημα, 15 από τους 29 στίχους, στην πρωτοκαθεδρία της αγάπης, όπου εντάσσει και την ευγενική χειρονομία

του Ρίτσου, ως πράξη αγάπης, παίρνει τελικά την ιδεολογική ρεβάνς¹ από τον ανυποχώρητο κοινωνικό αγωνιστή και προλεταριακό μαχητή Ρίτσο. Αυτά βέβαια συμβαίνουν στις κρίσιμες στιγμές του 1974, σαράντα και πλέον χρόνια μετά την εμφάνιση των δυο ποιητών στα γράμματά μας.

Η ζωή και η δράση των δυο ποιητών θα συνεχισθεί για δεκαπέντε περίπου χρόνια καθώς και η δημιουργική τους δραστηριότητα συνοδευμένη με τιμητικές εκδηλώσεις και αλληπάλληλες βραβεύσεις: περισσότερες και πυκνότερες για τον Ρίτσο, λιγότερες και αραιότερες για τον Βρεττάκο, με κορυφαία τιμή για τον Ρίτσο την απονομή σ' αυτόν του Βραβείου Λένιν, το Μάη του 1977.

Η κορυφαία τιμή για τον Βρεττάκο θα έρθει δέκα χρόνια αργότερα, το Μάρτιο του 1987, με την εκλογή του στις τάξεις της Ακαδημίας Αθηνών, που θα φέρει στην επιφάνεια, μέσω του τύπου, παλιές κατηγορίες και μομφές για την «ιδεολογική του ευελιξία»². Αλλά οι καιροί είχαν πλέον αλλάξει. Επρόκειτο για αντιδράσεις που γινόταν για την τιμή των όπλων από παλιούς κυρίως συντρόφους³.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος, νεότερος κατά δύο χρόνια, επέζησε κατά ένα περίπου χρόνο του Γιάννη Ρίτσου. Η συμβολή και των δύο υπήρξε καθοριστική στην διαμόρφωση και τον πλουτισμό της νεοτερικής ελληνικής ποίησης, όμως ο χρόνος είναι εκείνος που θα κρίνει τελικά ποια θα είναι η τύχη του έργου και ποια θα είναι η θέση των δυο λακώνων ποιητών στη Νεοελληνική Γραμματεία του μέλλοντος.

1. Δεκατρία χρόνια αργότερα η εκλογή του Βρεττάκου στις τάξεις της Ακαδημίας Αθηνών, Μάρτιος 1987, έφερε στην επιφάνεια παλιές κατηγορίες και μομφές για την «ιδεολογική του ευελιξία». Βλ. Εφημ. *Το Καλάμι*, Πέμπτη 11.2.1988, σ. 24.

2. Οι εκτιμήσεις του 1972 του Νίκου Παππά για το Νικηφόρο Βρεττάκο μοιάζουν τώρα να επαληθεύονται. Ο Παππάς έγραφε τότε: «... γι' αυτό και καταγράφεται εδώ σαν μια εξήγηση του προσωπικού του «πιστεύω» και των ταλαντεύσεών του, που είναι σήμερα προϊόντα ελλείψεως υπερήφανης αντιμετώπισης των λαϊκών κατακτήσεων που κάποτε θαύμασε και ανάγκης και επιθυμίας του να προωθηθεί και πέραν του προοδευτικού χώρου που τον ανέδειξε και που φαίνεται ανεπαρκής για την ικανοποίηση όλων των φιλοδοξιών του. Βλ. Νίκος Παππάς, *Η αληθινή ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, (από το 1100-1973), Εκδ. Τύμφη, 1973, σ. 216. Όμως το 1987 η πολιτικοκοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα έχει ριζικά αλλάξει, ιδιαίτερα μετά την εθνική συμφιλίωση που άρχισε με τη μεταπολίτευση και ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του ογδόντα, κατά την οποία και τα κριτήρια της Ακαδημίας Αθηνών είναι λιγότερο ιδεολογικά.

3. Βλ. εφημ. *Το Καλάμι*, Πέμπτη 11.2.1988, σ. 24.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΓΕΛΟΥ, Γιάννης, «Συνέντευξη του Νικηφόρου Βρεττάκου στον Γιάννη Αγγέλου», εφημ. *Αυγή*, 30.8.1974.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Ρένος, περ. *Τα Νέα Ελληνικά*, τχ. 4ο, Απρ. 1952.
- ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Αλ. (επιμέλεια), *Η Ελληνική Ποίηση*, «Νεωτερικοί ποιητές του Μεσοπολέμου», εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1980.
- ΛΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟ*, (επιμέλεια Αικατερίνης Μακρυνικόλα), εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1981.
- ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. Θ., *Η Προσφορά και τα Αναστάσιμα*, Θεσσαλονίκη 1948.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., *Η Επιστολή του κύκνου*, Αθήνα 1937.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., *Μελέτες για το έργο του, Οι Έλληνες ποιητές, Διογένης*, Αθήνα 1976.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., *Οι Γκριμάτσες του ανθρώπου*, Αθήνα 1940.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., *Τα Ποιήματα*, Α' έκδ. Τρία Φύλλα, Αθήνα 1981.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., «Μνήμες της Μονοβασιάς στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου», περ. *Νέα Δομή*, έτος 1ο, τχ. 6, 1976, σ. 46-49.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, Νικηφ., *Οδύνη*, αυτοβιογραφικό χρονικό, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α. Ν., *Για το Νικηφόρο Βρεττάκο, Έξι μελετήματα και το Κατά Νικηφόρον Ευαγγέλιο*, Σοκόλης, Αθήνα 1995.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α. Ν., *Το Μυθικό και ιδεολογικό σύμπαρ της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1989.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. όγδοη, Ίκαρος, Αθήνα 1987.
- ΔΙΚΤΑΙΟΥ, Άρη - ΜΠΑΡΛΑ, Φαίδρου, *Ανθολογία συγχρόνου Ελληνικής Ποιήσεως (1930-1960)*, Νέα Βιβλιοθήκη Φέξη, Αθήνα 1961.
- ΕΛΥΤΗΣ, Οδυσσέας, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αστερίας, Αθήνα 1974.
- ΚΑΛΑΜΙ*, (το, εφημερίδα) Αθήνα, Πέμπτη 11.2.1988, σ. 24.
- ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ, Αντρέας, Γιάννη Ρίτσου: *Εαρινή Συμφωνία (ποιήματα) και Νικηφόρου Βρεττάκου, Το ταξίδι του Αρχαγγέλου*, (ποίημα), περ. *Νέα Γράμματα*, χρ. Δ', αρ. 4-5, Απριλίου-Μάη 1938, σ. 412-417.
- ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ, Αντρέας, *Η ποίησή μας μετά το Σεφέρη*, Αθήνα 1976, σ. 82-89.
- ΚΟΤΣΙΡΑΣ, Γεωργής, «Πέντε λυρικοί του εσωτερικού μύθου», *Νέα Πορεία*, τχ. 4, Ιούνιος 1955.
- ΜΑΛΑΝΟΣ, Τίμος, «Τα Ποιήματα, 1929-1951», εφ. *Η Καθημερινή*, 8.6.1955.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π. Δ., *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*, 3η έκδοση, εκδ., Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μιχ., *Η σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία (1945-1970) Ι. Ποίηση*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Κωνσταντινίδη, σ. 25.
- ΜΗΤΣΑΚΗΣ, Κ., *Η Ελληνική Λογοτεχνία στον εικοστό αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα*, εκδ. Φιλιππότη, Κριτική Μελετήματα 21, Αθήνα 1985.

- ΜΓΛΩΝΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γ., «Επιστολή του Κύκνου», *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ. φ. 42, 18.9.37.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, Παύλου, *Συνοπτική Επισκόπηση της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Νικέδημος, Αθήνα 1972.
- ΠΑΠΠΑΣ, Νίκος, «Η αληθινή ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (από το 1100-1973)», εκδ. Τύμφη, 1973.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, έκδ. Ζ', Αθήνα 1993.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Συνοπτικό διάγραμμα, Βιβλιογραφία, Επίμετρο*, 3η έκδοση (με προσθήκες και βελτιώσεις), Θεσσαλονίκη, 1977.
- ΡΙΤΣΟΣ, Γιάννης, *Ποιήματα 1930-1960*, τ. Α' δέκατη όγδοη έκδοση, Κέδρος, 1984.
- ΡΙΤΣΟΣ, Γιάννης, *Το τραγούδι της Αδελφής μου*, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις οίκου Γκοβόστη, Αθήνα 1937.
- ΣΠΑΝΔΩΝΙΔΗΣ, Πέτρος, *Η νεώτερη ποίηση στην Ελλάδα*, δοκίμιο, εκδ. Ίκαρος χ.χ.
- ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κώστας, (επιμέλεια), *Η Ελληνική Ποίηση*, Ανθολογία Γραμματολογία, Σοκόλης, Αθήνα, 1980.
- ΧΑΤΖΙΝΗΣ, Γιάννης, «Η Επιστολή του Κύκνου», περ. *Πνευματική Ζωή*, τχ. 12, Σεπτ. 1937, σ. 187.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ, Αιμίλιος, «Η Επιστολή του Κύκνου», εφ. *Η Καθημερινή*, 4.10.1937.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ, Αιμίλιος, «Το τραγούδι της αδερφής μου του κ. Γιάννη Ρίτσου», εφημ. *Η Καθημερινή*, 13.9.1937, «Περί ποιήσεως και ορθού λόγου», ό.π., 20.9.1937 και 27.9.1937.
- Vitti, Mario, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, Ερμής, Αθήνα 1984.

